ІСТОРИЧНА ДЕМОГРАФІЯ УКРАЇНИ XVI–XVII СТ.: СТАН ТА ПРОБЛЕМИ

Ірина ВОРОНЧУК,
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу порівняльних досліджень НДІУ

У вітчизняній історії малодослідженими залишаються питання історичної демографії, особливо так званої достатистичної доби, тобто до XVIII ст. Такий стан демографічної проблематики пояснюється як суб'єктивними, так і об'єктивними причинами. Помилкові уявлення про роль і місце народонаселення у суспільному розвитку призвели до того, що демографія зійшла до рівня реєстратора статистичних матеріалів і перетворилася на одну із забутих галузей наукового знання [*1*]. Незважаючи на те, що окремі вчені, як, наприклад, один з найвидатніших українських демографів і статистиків М. В. Птаха [*2*], звертали увагу на важливість розробки демографічної проблематики, історична демографія залишилася поза увагою українських вчених. М. Ю. Брайчевський характеризував стан історичної демографії в Україні як катастрофічний [*3*].

У той же час будь-яке системне вивчення того чи іншого суспільства не може обійтися без аналізу демографічних явищ. Автор теорії демотичного чинника в історичному процесі М. М. Ковалевський уважав, що "главным фактором всех изменений экономического строя является не что иное как рост населения" [*4*]. При цьому він зауважував, що на історичний процес рівною мірою впливає як зростання, так і зменшення населення. Аналогічної думки дотримувався і один з найвідоміших представників французької школи "Анналів" Фернан Бродель, який уважав чисельність населення "чудовим індикатором", що підсумовує успіхи й невдачі. "Якщо людей стає більше, відбувається і піднесення виробництва та обміну; розширюється хліборобство на перелогових, лісистих, болотянистих, гористих землях. Спостерігається зростання мануфактур, збільшення розмірів сіл і ще частіше – міст; зростають масштаби пересування людей [*5*]".

Відставання вітчизняної історичної демографії особливо гостро відчувається на тлі досягнень західноєвропейської демографічної науки. Визнання актуальності й важливості демографічної проблематики викликало на Заході інтенсивну розробку історико-демографічних досліджень. Якщо в 50-х роках у центрі уваги західноєвропейських істориків і соціологів були проблеми, пов'язані з економічними передумовами зростання і спадів населення, вивчення демографічної динаміки, густоти залюдненості різних регіонів, чисельності різних соціальних груп, то в наступні роки вони перейшли до вивчення таких феноменів, як модель шлюбу, сімейні взаємовідносини, становище жінки в родині й суспільстві, її права та обов'язки, виховання і соціалізація дітей тощо. Крім того, вони розробили цілий ряд методик для дослідження таких складних питань, як структура сім'ї, домогосподарства, участь у ньому рідних і близьких тощо. Внаслідок цього історична демографія перетворилася з описової історії народонаселення на аналітичну історію багатоаспектних за своєю сутністю демографічних процесів.

В українській історіографії широка демографічна проблематика, як-от: характер родини, її тип і структура, масова демографічна поведінка, народження і смертність, взаємовідносини братів і сестер, батьків і дітей, уявлення про сім'ю, шлюб, любов, включаючи вплив цих уявлень на різні сторони життя суспільства, особливо в ранні історичні періоди, майже не зачіпалися.

Необхідність зведення історії з п'єдесталу науки про суспільство до рангу науки про людину в суспільстві ставить на порядок денний вивчення проблем історичної демографії. Адже саме в демографічних процесах і явищах утілюється найважливіший в історії "людський фактор", найбільше виявляється той чи інший елемент історії з людським обличчям. Людина як конкретний носій національних і культурних традицій, релігійних та моральних настанов, ментальних стереотипів, усвідомлених і неусвідомлених психологічних мотивацій має стати об'єктом серйозного вивчення з точки зору історичної демографії.

Проте, в українській демографії залишаються недослідженими не тільки широка демографічна проблематика, але навіть і питання кількісної характеристики населення України XVI-XVII ст. У різний час цими питаннями займалися такі дослідники, як А. Павіньський, О. Яблоновський, М. Ф. Владимирський-Буданов, В. О. Романовський, О. І. Баранович, О. С. Компан, І. П. Крип'якевич, М. Г. Крикун, С. І. Копчак та ін. Однак, учені виходили з різних, іноді протилежних, методологічних концепцій щодо характеру залюднення України та користувалися різними джерелами і методичними засадами при своїх обрахунках чисельності населення. У результаті на сьогодні маємо декілька оцінок чисельності людності як окремих регіонів, так і України в цілому, що суттєво розходяться між собою.

Одним з перших розпочав демографічні дослідження на українських матеріалах О. Яблоновський, який виходив з теорії про культурницьку місію польської шляхти по освоєнню українських земель. За його підрахунками, на Волині й Поділлі наприкінці XVI ст. мешкало 391.516 жителів, а на території Київського та Брацлавського воєводств – 545.380 [*6*]. М. Ф. Владимирський-Буданов, проводячи розрахунки по Київському воєводству, був настільки збентежений одержаним результатом у 17.000, що абсолютно довільно збільшив це число у декілька разів [*7*].

На території Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств разом у другій половині XVII ст. він нараховував близько 1 млн. осіб [*8*]. О. І. Баранович уважав кількісні оцінки М. Ф. Владимирського-Буданова заниженими у багато разів. Досліджуючи матеріали подимного тарифу 1629 р., він склав реєстр поселень Волині із зазначенням у кожному з них кількості житлових споруд і, довівши значно більшу заселеність Волині, обрахував чисельність її мешканців у першій половині XVII ст. у 655 тис.[*9*]. На Брацлавщині в цей же час, за його розрахунками, проживало щонайменше 550 тис. населення, а в південній Київщині – 1.400 тис., тобто разом близько 2 мільйонів [*10*]. Населення Галичини він обчислював у 1.100 тис. осіб [*11*]. М. Г. Крикун обраховує населення Волині у 770 тис. [*12*].

Демографічні дослідження Лівобережної України другої половини XVII ст. належать В. О. Романовському. Критично проаналізувавши переписні книги 1666 р., він обраховував населення Лівобережжя у 500 тис. [*13*]. Проте, О. С. Компан зазначала, що переписні книги, як і податкові реєстри, на підставі яких проводили свої обрахунки О. Яблоновський, М. Ф. Владимирський-Буданов, О. І. Баранович є неповними щодо кількості податкових одиниць [*14*]. На підставі дванадцятикратного розміру сплати поборового податку 1628 р. в Київському воєводстві О. С. Компан зробила висновок, що податковою одиницею виступало велике дворище, у якому вона рахувала пересічно 12 димів. Виходячи з цього й опрацювавши дані подимних реєстрів Київського і Чернігівського воєводств за 1629, 1631 та 1640 роки, дослідниця визначила їхнє населення в 1 млн. 750 тис. мешканців [*15*], а Київського, Чернігівського, Волинського, Подільского і Брацлавського воєводств разом на середину XVII ст. – у 3 млн. 200 тис. [*16*]. Проте, з цією методикою обрахунків О. С. Компан не погодилися М. Г. Крикун і З. Гульдон [*17*]. М. Г. Крикун не обмежився лише критикою, а, на підставі зіставлення подимних реєстрів 1629, 1630, 1640, 1648, 1650 років з іншими джерелами, уточнив число поселень та розташованих у них житлових будівель ряду воєводств Правобережної України першої половини XVII ст. [*18*].

Здавалося б, що тепер, маючи більш-менш уточнене число населених пунктів і житлових споруд у них, за тодішньою термінологією – "димів", можна легко вирахувати чисельність населення як окремих воєводств, так і всієї України XVI-XVII ст. Однак тут постає проблема середнього коефіцієнту, себто пересічного числа мешканців одного диму. Практично майже всі вітчизняні дослідники виходять з коефіцієнта, що дорівнює 6. Ця традиція бере свій початок від Юрія Крижанича* , який свого часу зауважував, що за тодішніх умов, при числі дітей у родині менше чотирьох, годі було сподіватися будь-якого зростання населення [*19*]. Це число виявилося настільки магічним, що мандрувало з однієї праці до іншої і весь цей час не піддавалося критиці й перевірці. Водночас було знехтуване ще одне, не менш важливе, зауваження того ж Ю. Крижанича, що це число (6 осіб на родину) є мінімальним. Серед сучасних вітчизняних дослідників лише двоє – М. Г. Крикун та І. О. Ворончук – наважилися переглянути й підняти цей коефіцієнт. М.Г. Крикун, виводячи свій коефіцієнт залюдненості диму на підставі списків поголовного оподаткування населення 1662 р., обчислив пересічно на один дим-родину 6,89 осіб. З урахуванням дітей віком до 10 років, він підніс цей показник до 10. Проте, оскільки це число було отримане на підставі порівняно невеликої кількості маєтків і поселень, він поставився до нього як до нетипового. Однак, уважаючи все-таки залюдненість одного диму вищою шести, М. Г. Крикун підняв його до 6,5 [*20*]. На підставі дослідження документів актових книг, автор цієї статті дійшла висновку, по-перше, про значно більшу багатодітність української родини, ніж вважається, по-друге, про заселеність одного диму більш, ніж однією родиною. Проте, багаторічні дослідження привели до переконання, що навіть дуже обережно визначений нами раніше коефіцієнт диму у 8,4 особи, має бути переглянутий у бік його збільшення [*21*].

Крім того, наявні оцінки українського населення є абсолютно статичними, вони не враховують впливу тогочасної історичної ситуації на демографічні процеси. Зокрема, у вітчизняній історіографії зовсім не вивчено питання про вплив війн і природних катаклізмів (пошестей, неврожайних років, голоду) на демографічний стан і масову демографічну поведінку.

Враховуючи саме ці чинники та вивчаючи коливання населення світу, Ф. Бродель сформулював теорію демографічних припливів і відпливів, що, за його висловом, були "символом життя минулих поколінь". Виходячи з цієї теорії, він нараховував три великі періоди біологічного зростання населення Європи: перший – з 1100 по 1350 рр., другий – з 1450 по 1650 рр. і третій – з 1750 р., а також два великі спади: вкрай різкий з 1350 по 1450 рр. і менш різкий з 1650 по 1750 рр. [*22*].

На нашу думку, ця періодизація зростання і спаду населення в українських землях вимагає певних коректив. Зокрема, перший період (1100-1350рр.), який, за Ф. Броделем, уважається періодом біологічного зростання, співпадає з татарською навалою на давньоруські землі, яка спричинила такі людські втрати, що сучасники порівнювали наслідки цієї навали щодо стану тодішнього населення з наслідками землетрусів. Що ж стосується спадів, то для України характеристика Ф. Броделя періоду 1650-1750 рр. також не відбиває того трагічного стану речей, що спостерігався у той час в українських землях. Якщо в масштабах Європи цей спад характеризується як менш різкий, то для України період, пов'язаний з катаклізмами середини і другої половини XVII ст., був часом катастрофічного зменшення населення і має характеризуватися як період украй різкого спаду. Найскладніше переплетення подій Хмельниччини, російсько-польської війни 1654-1656 рр., "Руїни", походів Туреччини і Кримського Ханату на Україну в 1672, 1674, 1675, 1677, 1678 роках, походів польського війська під проводом Яна Собєсько-

* Юрій Крижанич – хорват за національністю, католик за віросповіданням, просвітитель за покликанням. Певний час у XVII ст. проживав на території Речі Посполитої, пізніше переїхав до Росії і брав активну участь у тогочасному суспільно-політичному житті.

го, "великого згону" населення з території Правобережної України на Лівобережну сином гетьмана Івана Самойловича Семеном Самойловичем 1679 р. спричинило спустошення й обезлюднення значної частини України. За згубністю впливу на демографічний стан українських земель М. Ф. Владимирський-Буданов порівнював події 1648-1654 рр. навіть із наслідками татарської навали на давньоруські землі [*23*]. Констатуючи жахливий вплив воєнних дій на становище цивільного населення, що потерпало як від польських жовнірів, литовської армії, так і від козацького війська та його союзника кримського хана, він писав: "Дошедшие до нас исторические данные рисуют ужасающую картину запустения в западной части Южной России" [*24*]. На підставі присяжних свідчень (присяг отаманів сільських поселень) під час збору подимного податку протягом 1648-1654 рр. він нарахував 176 поселень тільки одного Кременецького повіту, де, в результаті воєнних дій, не залишилося жодного житлового приміщення, жодної людини [*25*]. Серед них він називає місто Полонне, яке за подимним тарифом (поборовим реєстром) 1629 р. налічувало 970 житлових будинків та щонайменше близько 6 тисяч мешканців, обраховуючи навіть за мінімальним коефіцієнтом, по 6 осіб на дим [*26*]. Жахливу картину спустошення М. Ф. Владимирський-Буданов розкриває на конкретних прикладах. Якщо в "столечному" місті Луцьку у 1629 р. нараховувалося 546 димів, то в 1649 р. їх було 409, у 1650 р. – 182, 1653 р. – 50, а в 1658 р. – лише 14 [*27*]. У центральному місті Володимирського повіту Володимирі на 1658 р. лишилося тільки 2 житлових приміщення з 544 (за тарифом 1629 р.) [*28*]. За його підрахунками, лише польськими жовнірами у Кременецькому повіті було зруйновано 250, а в Луцькому і Володимирському – 370 міст і сіл [*29*], тобто разом 620 поселень, що становило понад чверть усіх населених пунктів Волині*.

Оскільки через військові дії в багатьох селах не засівалися поля, велика кількість населення загинула від голоду. Значна частина мешканців Правобережної України, шукаючи спокійніші місця проживання, залишала свої оселі й переселялася до східної частини України. Багато поселень спіткала доля села Лосятина, від якого залишилося тільки "містце голое..., подданныхъ не машъ, однихъ татарове выбрали, а другие померлы, а третие на Украину поутекали" [*30*]. Однак, жоден з дослідників досі не взявся підрахувати втрати українського населення внаслідок зазначених подій.

Однією з найскладніших нерозв'язаних історико-демографічних проблем цього періоду є проблема ясиру, тобто полону, з України. Зазнаючи протягом декількох століть систематичних і спустошливих татаро-турецьких нападів, українське населення мало величезні втрати. Метою більшості з цих подій був не стільки грабіж місцевої людності, скільки захоплення полонених, яких татари продавали на східних ринках, одержуючи за "живий" товар значні кошти [*31*]. На одного татарського воїна під час таких наїздів припадало від 10 до 25 бранців. Тільки під час великих військових походів, на думку Я. Р. Дашкевича, захоплення людей не було на першому місці, а під час середніх (у 20-30 тис. війська) і дрібних (у 2-3 тис.) нападів воно було головним завданням [*32*].

У польській історіографії складені каталоги татарських нападів. Так, А. Валавендер нараховував 84 татарські наїзди, що сталися упродовж 1450-1586 рр., а М. Горн, на підставі актового матеріалу Львівського історичного архіву, склав перелік татарських нападів на українські землі протягом 1600-1647 рр. [*33*]. Проте, вони не подають відомостей про кількість виведених полонених. Хронологія татарських нападів на українські землі міститься також у працях А. Й. Ролле, Т. Корзона, Б. Барановського. М. С. Грушевський подав реєстр татарських наїздів на Барське староство [*34*].

Докладну вибірку татаро-турецьких нападів на українські землі з польських "Хронік" Мартина та Іоахима Бєльських і Матвія Стрийковського зробив Я. І. Дзиґа [*35*]. В. В. Панашенко додала повідомлення деяких українських літописів про наїзди кінця XV – першої половини XVI ст. [*36*]. Нами складено каталог татаро-турецьких нападів на українські землі протягом XVI – першої половини XVII ст. за українськими літописами [*37*]. Як правило, літописи повідомляють про великі (у 80-100 тис. напасників), або середні (у 20-30 тис.) напади. Про вторгнення невеликих татарських чамбулів (від татарського "чапул", що означало невеликий загін) у кількості 2-3 тисяч війська або ще дрібніших загонів у 100-300 осіб літописці взагалі не згадували, оскільки вони були настільки звичним і поширеним явищем, що й перерахувати їх було неможливо. На превеликий жаль, дуже рідко літописи зазначають кількість захоплених у полон людей, обмежуючись нотатками на зразок: "Татаре пречиськії одного року больш ніжлі п'ять крот були і много людей побрали..." [*38*]. Чисельні показники виведених або відбитих полонених зазначаються тільки у дев'яти із 74 відмічених літописами нападах, під час яких, за цими повідомленнями, було забрано в неволю 615 тис. чоловік. Я. І. Дзира, зазначаючи складність загальних статистичних підрахунків, наводить, за "Хроніками" протягом XV-XVI ст., 62 татаро-турецькі напади на українські землі, під час десяти з яких було виведено до Криму близько півмільйона (489.410) бранців. Проте, Я. І. Дзира вважає це число перебільшеним [*39*]. Я. Р. Дашкевич, не поділяючи його думки, навпаки, стверджує, що Крим і Туреччина поглинули велетенську масу українського люду. За попередніми підрахунками Я. Р. Шашкевича, ясир з України лише протягом XV – середини XVII ст. дорівнював 2-2,5 мільйонам осіб [*40*]. Б. Барановський обраховує середні щорічні втрати населення Речі Посполитої у 20 тисяч, а загальну кількість полону за 1474-1694 рр. – в один мільйон [*41*]. Проте, його методика обчислення ясиру викликала, цілком слушні, на нашу думку критичні зауваження А. Фішера, який висловив сумнів щодо коректності цих загальних підрахунків, оскільки не всі напади відомі. Крім того, він, як і Я. Р. Дашкевич, уважає кількісні показники полону, що подані в джерелах, меншими, ніж вони були насправді [*42*].

* За підрахунками М. Г. Крикуна на середину XVII ст. у Волинському воєводстві нараховувалося 2375 населених пунктів.

Як на нас, усі ці підрахунки мають досить гіпотетичний характер, оскільки на сьогодні не маємо навіть повного каталогу всіх татарських нападів на українські землі. Щоб вивчити це питання, потрібні додаткові ретельні архівні пошуки істориків і архівістів. Формулюючи ясир як історико-демографічну проблему, Я. Р. Дашкевич цілком слушно визначає одним з найголовніших завдань істориків комплексне дослідження найрізноманітніших джерел з метою складення якомога повнішого каталогу турецько-татарських нападів з докладними хронологічними даними, з відомостями про територію, охоплену нападами, про кількість нападників і захоплених у полон, про знищення та руйнацію поселень тощо [*43*].

Відсутні також серйозні дослідження етнічного складу населення в межах України XVI-XVII ст., хоча на її території мешкало чимало поляків, вірмен, греків, євреїв, татар, турків, караїмів, волохів та представників інших народів. Лише побіжно торкалися цього питання О. Яблоновський, О. І. Баранович, О. С. Компан. Є окремі праці, зокрема присвячені єврейському населенню Великого князівства Литовського [*44*], але на сьогодні вони мали б бути доповнені новими матеріалами, що містять документальні джерела, зокрема, актові книги земських та гродських (від слова "trog" – замок) судів.

Не достатньо висвітлене й питання соціального складу українського населення; хоча його не обходила своєю увагою більшість уже названих дослідників, воно потребує додаткової розробки. Спроби обрахунків співвідношення різних страт тогочасного населення (сільського і міського, шляхетського стану, духовенства) робили О. Яблоновський, О. І. Баранович, І. П. Крип'якевич, О. С. Компан, Н. М. Яковенко та ін. Особливо цікаві в цьому плані праці О. Яблоновського, який виводив чисельність не лише окремих верств українського люду, а навіть різних груп усередині них, зокрема, фільваркової челяді, городників та коморників у селянському середовищі. Проте, і в цьому питанні висновки вчених дуже різні Достатньо лише згадати розбіжності в оцінках чисельності тогочасного міського населення. Так, О. С. Компан обраховувала чисельність міського люду Київського, Чернігівського, Волинського, Подільского і Брацлавського воєводств у середині XVII ст. на 46 % від загальної кількості всього населення [*45*]. І. П. Крип'якевич був переконаний, що в містах Київського воєводства мешкало більше 50% населення, а О. Яблоновський уважав, що міське населення Київщини і Брацлавщини становить 63% [*46*]. Як бачимо, коливання чисельних параметрів міського населення є досить значним. Недосконалими, на наш погляд, є також обрахунки українського нобілітету сучасними дослідниками, які виходять з традиційного коефіцієнту у 6 осіб на родину [*47*].

Таким чином, історична демографія України залишається широким полем для досліджень. Дуже важливими є розширення джерельної бази, що дозволяє отримати нові статистичні дані для визначення кількісних характеристик різних груп суспільства, простежити демографічну динаміку, урбанізаційних та міграційних процесів населення тощо. На цій основі можна буде розпочати формально-кількісне моделювання демографічних явищ, створювати сімейно-шлюбні моделі, типологізувати родині структури різних верств населення, вивчати масову демографічну поведінку та ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шелестов Д. История и современность (об изучении истории демографической науки) // Прошлое и настоящее демографии. – М.,1980. – С. 3

2. Птуха М. В. Очерки по истории статистики XVI-XVIII веков. – М.,1945. – С. 14.

3. Брайчевський М. Ю. Міфологія в українській історіографії // Тези доповідей І наукової конференції київського осередку Українського історичного товариства. – К., 1993. – С. 4.

4. Ковалевский М. М. Развитие народного хозяйства в Западной Европе. – СПБ.,1899. – С. 2.

5. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. Структури повсякденності: можливе і неможливе. – К.,1995. – Т. І. – С. 14-15.

6. Zrydia dziejowe. Woiyc i Podole. – Warszawa,1889. – T. XIX. – S. 73.

7. Владимирский-Буданов М. Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии(1569) // Архив Юго-Западной России. – К., 1890.-Ч. VII. – Т. II. – С. 33.

8. Владимирский-Буданов М. Ф. Передвижение южно-русского населения в эпоху Богдана Хмельницкого // Киевская старина. – 1888. – Т. XXII, июль. – С. 109.

9. Баранович Ол. Залюднення України перед Хмельниччиною. І. Волинське воєводство. – К.,1930. – С. 32-34.

10. Баранович А. И. Население предстепной Украины в XVI в. // Исторические записки. – 1950. – Т. 32. – С. 201,207-209.

11. Там же. – С.211.

12. Крикун М. Г. Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. // З історії стародавності і середньовіччя. Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 24. – Львів,1988. – С. 80.

13. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. – К.,1963. – С. 52-53.

14. Там само. – С. 53.

15. Компан О. С. До питання про заселеність України в XVII ст. // Український історичний журнал. – 1960. – № 1. – С. 77.

16. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. – С. 73.

17. Guldon Z. Badania nad zaludnieniem Ukrainy w XVII wieku. // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – R. III. – № 3. – Warszawa,1965. – S. 561-566; Крикун М. Г. Питання чисельності населення на Правобережній Україні другої половини XVI – середини XVII ст. в радянській історіографії // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 16. – Львів,1980. – С. 75.

18. Крикун М. Г. Чисельність населення Волинського воєводства… . – С. 71 – 82; Його ж. Населення Подільского воєводства в першій половині XVII ст. // Український історико-географічний збірник. – Вип. І. – К.,1971. – С. 115 – 135.

19. Крижанич Юрий. Русское государство в половине XVII в. Рукопись времен Алексея Михайловича. – М.,1860. – Ч. II. – С. 88.

20. Крикун М. Г. Чисельність населення Волинського воєводства… . – С. 77.

21. Кіку І. О.(Ворончук І. О.) До питання про чисельність населення Волині в 30-40-х рр. XVII ст. // Український історико-географічний збірник. – К.,1985. – С. 61.

22. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. – С. 15.

23. Владимирский-Буданов М. Ф. Передвижение южно-русского населения... . – С. 79.

24. Там же. – С. 80.

25. Там же. – С. 80-81.

26. Баранович Ол. Залюднення України перед Хмельниччиною. – С. 133.

27. Владимирский-Буданов М. Ф. Передвижение южно-русского населения... . – С. 82.

28. Там же. – С. 81.

29. Там же. – С. 86 – 87.

30. Там же. – С. 90.

31. Кримський Агатангел. Історія Туреччини. – Київ-Львів, 1966. – С. 185.

32. Дашкевич Я. Р. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Український археографічний щорічник. – Вип. 2. – К., 1993. – С. 43.

33. Walawender A. Kronika klksk elementarnych w Polsce i w krajach s№siednich w latach 1450 – 1586. Cz. 2. Zniszczenia wojenne i poїary. – Lwyw, 1935; Horn Maurycy. Chronologia i zasikg najazdyw tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600-1647 // Studia i Materialy do Historii Wojskowoњsi. – Warszawa, 1962. – T. VIII. – Cz. 1. – S. 3 – 71.

34. Rolle A.J. Zameczki podolskie na kresach multianskich. – Warszawa, 1880; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowoњsi w Polsce. – T. 1-2. – Krakyw, 1912; Baranowski B. Polska a Tatarszczyzna w latach 1624-1629. – Lydz, 1948; Його ж. Stosunki polsko-tatarskie w latach 1632 – 1648. – Lydz, 1949; Грушевский М. Барское староство. Историко-статистический очерк. – К., 1994. – С. 63-68.

35. Дзира Я. І. Татаро-турецькі напади на Україну XIII – XVI ст. за хроніками Бєльських та Стрийковського // Український історико-географічний збірник . – К., 1961. – Вип. 1. – С.83-102.

36. Панашенко В. В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV – першій половині XVI ст. // Феодалізм на Україні: Зб. наукових праць. – К., 1990. – С. 114 – 132.

37. Ворончук І. О. Українські літописи про втрати українського населення в результаті татаро-турецької агресії протягом XVI – першої половини XVII ст. // Житомирщина на зламі тисячоліть. Науковий збірник "Велика Волинь". – Житомир, 2000. – Т. 21. – С. 95-97. Для складення каталогу були опрацьовані: 14 списків "Западно-русской летописи" // ПСРЛ. – М., 1980. – Т. 35; СПБ., 1907. – Т. 17); Киевська летопись // ПСРЛ. – М., 1980. – Т. 35; Волинская короткая летопись // Там же; Густынская летопись // ПСРЛ. – СПБ., 1843. – Т. 2; Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1971; Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992; Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // ПСРЛ.. – СПБ., 1904. – Т. 13, первая половина; Черниговская летопись // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским. – К.,1856. – Т. 1; Межигорская летопись // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888.

38. Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1971. – С. 130.

39. Дзира Я. І. Татаро-турецькі напади... . – С. 102.

40. Дашкевич Я. Р. Ясир з України .... – С. 45.

41. Baranowski B. Chlop polski w walce z Tatarami. – Warszawa, 1952. – S. 49.

42. Дашкевич Я. Р. Ясир з України .... – С. 44.

43. Дашкевич Я. Р. Ясир з Поділля в другій половині XVI ст. // Тези третьої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (4 вересня 1985 р.). – Вінниця, 1985. – С. 56; Його ж. Ясир з України... . – С. 41.

44. Бершадский С.А. Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии. 1388 – 1569 г. – Спб., 1883; Schipper I. Poczatki Zydyw na ziemiach Polskich i ruskich. Almanach zydowski za rok 5678 (1917). – Wieden, 1918; Його ж. Studia nad stosunkami gospodarczymi Zydyw w Polsce podczas њredniowiecza. Warszawa, 1911; Вишницер М. Общий очерк политической и социальной истории евреев в Польше и Литве // История евреев в России. – М., 1914. – Т. 1.

45. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. – С. 73.

46. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 34; Zrydla dziejowe. -Warszawa, 1897. – T. XXII. – S. 508 -509.

47. Яковенко Н. М. Спроба обрахунку чисельності шляхти на Правобережній Україні у першій половині XVIIст. // Україна і Польща в період феодалізму. – К., 1991. – С. 95.